

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ. ПОСТАТІ

УДК 902/903(=512.1:4-11)"653/654":001.891(477.54-25)"18/20"

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ars.2022.26.5013>

ХАРКІВ – ОСЕРЕДОК ХОЗАРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (ВІД ВІДКРИТТЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ ДО СУЧАСНОСТІ)

Володимир КОЛОДА

*Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
кафедра історії України,
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002,
e-mail: koloda.v@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8614-2039*

Хозарський каганат – ранньофеодальна держава, що існувала наприкінці I тис. н. е. на півдні Східної Європи. Вона відігравала значну роль в історико-політичних та етнокультурних подіях Циркумпонтійського регіону, здійснюючи значний вплив і на розвиток сусідніх слов'янських племен. Ця держава залишила по собі старожитності салтівської археологічної культури, що отримали назву від села Верхній Салтів на Харківщині. Тож і не дивно, що її вивченням вже понад сторіччя займаються харківські археологи та історики, створюючи окремий осередок хозарознавчих досліджень в Україні.

Відкриття на межі XIX–XX ст. першого катакомбного могильника у с. Верхній Салтів і його дослідження напередодні XII Археологічного з'їзду викликали значний інтерес і увагу харківських науковців, до яких долучилися археологи Києва та інших столичних центрів. Доповіді за матеріалами досліджень цього могильника та розкопок ямного інгумаційного некрополя біля хут. Зливки привернули увагу археологів з інших наукових центрів Російської імперії. Невдовзі ці роботи були доповнені обстеженнями перших салтівських городищ на Харківщині: Вовчанськ та Верхній Салтів. Саме на основі харківських досліджень був зроблений висновок, що салтівські старожитності пов'язані з Хозарським каганатом. Хозарознавчі студії на Харківщині від початку мали комплексний характер, включаючи археологічну, історичну, музеєзнавчу, культурологічну та антропологічну складові. Результати досліджень 1920-х – 1930-х років залишаються на наш час мало відомими, хоча роботи не припинялися і охоплювали все нові пам'ятки. Однак, слід позитивно

оцінити пошукові роботи М. Сібільова по виявленню нових салтівських пам'яток.

Повоєнні роки (середина 1940-х – середина 1980-х років) характеризувалися першими комплексними багаторічними експедиціями щодо розкопок окремих салтівських пам'яток та масштабними розвідками на Харківщині. До них були залучені як науковці відомих на той час столичних наукових центрів, так і значна кількість дослідників Харкова. Проведені роботи надали гігантський матеріал для вивчення старожитностей Хозарського каганату, котрий, на жаль, мало цікавив маститих науковців старого покоління, що керували цими експедиціями. Все це поставило на порядок денний необхідність появи такого дослідника, який би присвятив свою наукову діяльність саме вивченню салтівських пам'яток: упорядкував відомості щодо регіональних старожитностей Хозарського каганату та перейшов до планомірних досліджень по цій темі. Ним став В. Міхеєв. Його активна наукова та педагогічна діяльність призвела до створення наприкінці ХХ ст. харківської хозарознавчої школи, котра на сьогодні налічує до десятка істориків та археологів, що активно працюють у вказаній проблематиці. Ця школа цілком слушно займає провідне місце у вітчизняній та європейській археологічній науці. Не зважаючи на лихоліття останніх років (спричинених війною), Харків залишається провідним діючим осередком хозарознавства в Україні та за її межами.

Ключові слова: Хозарський каганат, салтівська археологічна культура, науковий осередок, археологічні дослідження, Харківська школа хозарознавства.

Постановка проблеми. Вже понад століття салтівська археологічна культура (середина VIII – середина X ст.), створена багатоетнічним населенням Хозарського каганату, є окрасою старожитностей Харківщини та півдня Східної Європи. Свою назву вона отримала від с. Верхній Салтів на Харківщині, ставши на сьогодні її певним археологічним брендом, своєрідною візитівкою старожитностей означеного регіону. Цьому сприяли ціла низка обставин, починаючи від дослідження першого катакомбного могильника, через осмислення та виділення нової групи пам'яток в окрему археологічну культуру, і до масштабних планових досліджень в часи сучасної незалежної України. Це втілюлося в те, що сучасна Харківщина, разом із прилеглими територіями України і Росії, на сьогодні є однією з найбільш вивчених територій Хозарського каганату.

Саме завдячуючи багатодесятилітнім дослідженням салтівської культури на Харківщині було створено сучасне розуміння Хозарського

каганату як ранньофеодальної держави кінця I тисячоліття н. е., яка відігравала значну роль в історико-політичних та етнокультурних подіях півдня Східної Європи та загалом Циркумпонтійського регіону, де активно діяли Візантійська імперія, Арабський халіфат та Давня Русь. Історія вивчення пам'яток салтівської культури та пов'язаних із ними питаннями історії Хозарського каганату на теренах Харківщини проводилися здебільшого харківськими дослідниками. Ця тенденція зберігається і до нашого часу. Все це призвело до створення наприкінці минулого століття єдиної в Україні харківської школи хозарознавства, яка плідно розвивалася практично до початку повномасштабної російської агресії. Все це актуалізує тему нашого дослідження, пов'язану з висвітленням Харкова та Харківщини як своєрідного і, на превеликий жаль, на тепер єдиного осередку хозарознавчих досліджень в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень. Питання розвитку хозарознавчих (а з суто археологічної точки зору – салтовознавчих) досліджень на Харківщині неодноразово розглядалося в загальних працях (найчастіше у статтях) з історії археологічних напрацювань окремими вузівськими та музейними археологічними експедиціями міста, а також в бібліографічних роботах щодо окремих дослідників цієї галузі. Перш за все, необхідно відзначити діяльність найстарішого харківського вишу – класичного університету (зараз університет імені Василя Каразіна). Його науковці першими розпочали вивчення хозарознавчої тематики та неодноразово зверталися до історії цих досліджень [Михеев, Шрамко, 1991, с. 107–108, 125–128; Скирда, 2002, с. 34–36; 2007, с. 206–212; 2015, с. 89–125; Скирда, Шрамко, 2015, с. 15–16; Шрамко, 1994, с. 26–27]. Вивчення археологічних пам'яток салтівської культури Середньовічною експедицією Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Харківським історичним музеєм та Харківською державною академією культури теж знайшло своє відображення в літературі [Колода, 2011, с. 23–27; 2016; 2017]. Інформація про археологічні дослідження та розвиток хозарознавства на Харківщині і суміжних з нею територіях міститься також і в персоналіях окремих авторів, що виходили з нагоди ювілеїв або в меморіях [Аксенов, Тортика, 2009, с. 13–15; Аксенов, Евсеєнко, Ряполов, 2009, с. 401–410, 419–437; Верхньосалтівське городище..., 2016; Володимир Кузьмич Міхеєв, 1997; 2007].

Питання щодо створення хозарознавчої школи в Харкові, як закономірного етапу розвитку харківської археологічної науки, також вже ставилося та, певним чином, висвітлювалося в літературі [Колода, 2011,

с. 27–28; 2017, с. 81–100]. Але події останнього десятиліття і, особливо неспровокований військовий напад на Україну з боку Росії, внесли суттєві корективи в місцеву археологію та розвиток сучасного хозарознавства в Україні взагалі.

Мета статті. Провести узагальнюючий аналіз польових археологічних робіт, що проводилися на пам'ятках салтівської археологічної культури на Харківщині, а також теоретичних досліджень проблем історії і культури Хозарського каганату, основою яких стали матеріали з харківських пам'яток. Вважаємо за можливе конспективно висвітлити історію створення та розвитку хозарознавчої (салтовознавчої) школи в Харкові, показати проблеми і завдання, які поетапно вона вирішувала, зосередитись на сучасних проблемах та завданнях, котрі перед хозарознавцями Харкова поставила російська агресія.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що Маяцьке городище та перше поховання, котрі можна було б пов'язати із історією Хозарії, були розкопані ще 1890 р. у Воронізькій губернії [Винников, Плетнева, 1998, с. 3–4], усвідомлення того, що наука зіткнулася з новим культурно-історичним феноменом прийшло до вчених лише після дослідження у Верхньому Салтові Харківської губернії на межі XIX–XX ст.

Відкриття нині відомої всім археологам епонімної пам'ятки¹ було пов'язане з підготовкою до XII Загальноросійського археологічного з'їзду (АЗ), що проводився у серпні 1902 р. в Харкові. Її виявлення і початок

¹ У радянській науковій літературі поряд із назвою “салтівська культура” (що зараз є практично єдиним вживаним терміном у вітчизняній науці), широко використовували і термін “салтово-маяцька культура”, котрий на тепер є характерною рисою російської науки. Це було пов'язане з виявленням і початковим дослідженням перших двох пам'яток, які потрапили в поле зору науковців межі XIX–XX ст. Вважаємо за необхідне зауважити, що ці дві славнозвісні археологічні пам'ятки (Маяцьке городище та Верхньосалтівський катакомбний могильник) відображають один і той самий лісостеповий варіант салтівських старожитностей. А от практично синхронні верхньосалтівським (1901 р.) розкопки ґрунтового інгумаційного могильника поблизу хут. Зливки в тій самій Харківській губернії, які провів В. Городцов (рис. 1, 3), що великою мірою відображали поховальну обрядовість величезного степового масиву салтівської культури, так і не знайшли свого відображення в її назві. З цього приводу зазначимо, що назва культури “салтово-зливкинська” уявляється нам більш об'ємною і влучною. Водночас зазначимо, що у вітчизняній науці, десь із середини другого десятиліття ХХІ ст., все частіше під час загальної характеристики культурно-історичних процесів використовується термін “салтівська культурно-історична спільність”. Однак аналіз використання дефініцій потребує окремої роботи і не належить до завдань нашого дослідження.

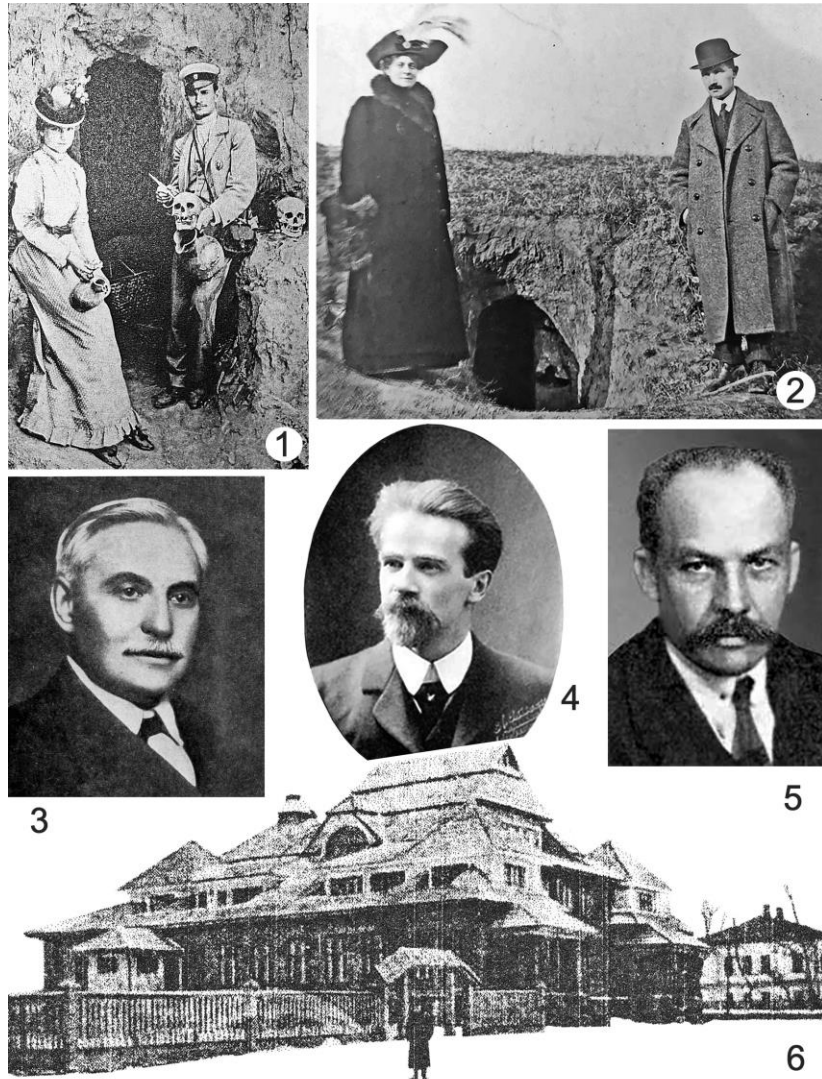

Рис. 1. Дослідники початку XX століття: 1 – Василь Бабенко (1877–1955) з дружиною на могильнику у Верхньому Салтові; 2 – Арне Туре Йонссон (1879–1965) з дружиною у Верхньому Салтові; 3 – Василь Городцов (1860–1945); 4 – Олексій Покровський (до 1860 – після 1920); 5 – Микола Макаренко (1877–1938); 6 – Вовчанський культурно-історичний музей початку XX ст.

дослідження пов'язані з діяльністю вчителя тогочасної місцевої гімназії Василя Бабенко (рис. 1, 1). Він, отримавши від Попереднього комітету з підготовки XII АЗ анкету з проханням повідомляти відомості про

історичні та археологічні пам'ятки², провів розкопки перших 10 катакомб в обриві Капіносового³ Яру на правому високому березі Сіверського Дінця. Інформація про ці роботи та яскравий матеріал викликали значне зацікавлення після заслуговування на засіданнях Попереднього комітету [Скирда, 2015, с. 87, 94–95]. Отримавши відомості про нову цікаву пам'ятку, в її розкопках взяли участь як члени Попереднього комітету, так і значна кількість харківських науковців. Тут були досвідчені історики та археологи: Д. Багалій, Є. Трефільєв, О. Покровський (рис. 1, 4) [Скирда, 2021], а також і молоді дослідники, частина з яких потім залишить свій вагомий слід у вітчизняній науці: М. Воронець, П. Єфіменко, О. Федоровський [Михеев, Шрамко, 1991, с. 107–108; Кадеєв, 1996, с. 145, вклеєна схема; Скирда, 2002, с. 34].

Саме “харківський” XII АЗ зіграв значну роль із привернення уваги науковців до верхньосалтівських комплексів. На ньому прозвучали доповіді, що стали найбільш важливими для майбутнього розвитку хозарознавства. В. Бабенко та О. Покровський висвітили початок досліджень катакомбного могильника у Верхньому Салтові. Про дослідження першого салтівського ямного інгумаційного могильника біля хут. Зливки повідомив В. Городцов, який звернув увагу на схожість матеріалів поховань Зливок та Верхнього Салтова. Згодом всі ці матеріали, як і загальна інформація до Археологічної мапи Харківської губернії, увійшли до першого тому праць означеного з'їзду [Бабенко, 1905b; Багалей, 1905, с. 25–26; Городцов, 1905, с. 211–213; Покровский, 1905]. Невдовзі вони дали змогу окреслити нове коло старожитностей, що отримало назву – салтівська археологічна культура, котра незабаром була пов'язана з Північним Кавказом та Хозарським каганатом [Спицын, 1909].

Зазначимо також, що практично з самого початку (ще на стадії роботи Попереднього комітету з підготовки XII АЗ) дослідники усвідомлювали необхідність і антропологічних досліджень знайдених під час розкопок кістяків, що було втілено у відповідні краніометричні таблиці, котрі створювали за найсучаснішими методиками того часу [Скирда, 2015, с. 98].

Відкриття та початок досліджень могильника у Верхньому Салтові практично відразу привернуло увагу не тільки харківської наукової

² Автором анкети був голова цього комітету – відомий історик Дмитро Багалій.

³ Із родиною Капіносів, котра проживала (принаймні до кінця XX ст.) у Верхньому Салтові, автору довелося поспілкуватися наприкінці 1990-х років під час власних досліджень на селищі у Верхньому Салтові.

спільноти, але й дослідників з Москви, Санкт-Петербурга – тодішніх наукових центрів імперії [Колода, 2013, с. 6]. Значною подією з привертання міжнародної уваги до хозарської проблематики в цілому став візит 1912 р. відомого шведського дослідника Туре Арне (рис. 1, 2) до Верхнього Салтова. Його спільні з В. Бабенко дослідження верхньосалтівських катакомб та купівля за його ініціативи для музею Стокгольму невеликої колекції знахідок із Верхнього Салтова, свідчили про значущість досліджень на Харківщині [Арне, 2023, с. 15–17, 93–98, 132–134]⁴. Саме шведський дослідник першим використав верхньосалтівські матеріали в загальному аналізі історико-культурного контексту старожитностей Євразії доби раннього середньовіччя [Арне, 2023, с. 80, 135, 150, 159, 162–163, 166, 177 та ін.].

Якщо на початку досліджень катакомб Верхнього Салтова (перед XII АЗ та під час його проведення) в цьому взяла участь значна кількість харківських, і не тільки, науковців, то після з'їзду його продовжував вивчати практично лише В. Бабенко, до якого у 1911 р. тимчасово доєднався О. Федоровський [Михеев, Шрамко, 1991, с. 107–108; Скирда, 2002, с. 34]. Та загальні наслідки дослідження могильника були значні: до 1915 р. включно тут було розкопано 325 катакомбних поховань, 255 з котрих – під керівництвом В. Бабенка [Чернігова, 2000, с. 117]. Водночас почалися дослідження на поселенських пам'ятках салтівської культури, зокрема на городищах⁵. Першим до уваги все того ж В. Бабенка потрапило Вовчанське городище, де він 1903 р. провів незначні розкопки [Бабенко, 1905a]. Дворище Верхньосалтівського городища першим обстежив у 1905 р. М. Макаренко (рис. 1, 5), наступного року вже В. Бабенко склав його перший план та провів невеличкі розкопки.

Загалом необхідно зазначити, що матеріали цих досліджень (між XII АЗ та Першою світовою війною) друкувалися вкрай мало та, найчастіше, незадовільно; хоча їх результати доводилися до наукового загалу на XIII, XIV та XV Загальноросійських археологічних з'їздах [Колода, 2011, с. 227]. Варто, однак, відзначити, що ще на початку XX ст. була здійснена перша спроба узагальнення пам'яток і матеріалів аналогічних верхньосалтівським, розглянути їх в контексті

⁴ Тут доречно буде відзначити й інтерес “столичних” археологів до салтівсько-хозарської проблематики, зокрема П. Уварової, М. Макаренка, що сприяло появі археологічних салтівських колекцій у Москві та Санкт-Петербурзі [Колода, 2011, с. 22–23].

⁵ Доречно вказати, що вперше питання щодо вивчення “Салтанівського” городища у с. Верхній Салтів було поставлено ще у 1899 р. на XI АЗ в Києві [Ляпушкин, 1961, с. 199–200].

старожитностей півдня Східної Європи. Це призвело до пов'язування салтівських старожитностей з матеріалами Північного Кавказу і, зокрема історією Хозарського каганату [Спицын, 1909; Бабенко, 1914].

Необхідно ще додати про музеєфікацію артефактів салтівської культури, котрі разом із писемними джерелами становлять базу для хозарознавства. Незважаючи на те, що вони в той час частково йшли до експозицій Санкт-Петербурга, Москви, Стокгольма та інших музеїв, значне їх число залишалося в університетському музеї Харкова. Поряд з тим, за сприянням тогочасного голови Вовчанської земської управи В. Колокольцова, у 1911 р. в м. Вовчанськ було відкрито Культурно-історичний музей (рис. 1, б), де в постійній експозиції демонстрували верхньосалтівські старожитності. Додамо, що вже у 1912 р. завдяки цьому музею Вовчанський повіт зайняв друге місце (після Московського) серед повітів імперії по розвитку просвіти та культури [Колода, 2013, с. 9–10].

Підсумовуючи початковий етап розвитку хозарознавства, зазначимо: відкриття катакомбного могильника у Верхньому Салтові і його активне дослідження ще у дореволюційний час, підкріплене роботами на Вовчанському та Верхньосалтівському городищах, дає підстави стверджувати, що саме Харків і археологічні пам'ятки Харківщини стали першим науковим осередком із вивчення проблем історії та матеріальної культури Хозарського каганату ще на початку ХХ ст. [Колода, 2011, с. 22; 2017, с. 89]. Всі події свідчать на користь того, що салтовознавство і хозарознавство на Харківщині від початку мало комплексний характер. Воно не було суто археологічним або музеєзнавчим, а включало ще історичну, культурологічну та антропологічну складові. Треба однак зауважити, що методика досліджень, особливо катакомб, на той час, м'яко кажучи, була далеко не досконалою, а звітна документація – вкрай обмежена або відсутня зовсім. Все це знижує можливості повноцінного використання відомостей, що були набуті на початковому етапі досліджень.

Міжвоєнний період вивчення хозарської проблематики на Харківщині приніс як нові здобутки, так і втрати. Варто позитивно оцінити роботи краєзнавця М. Сібільова (рис. 2, 1), котрий отримав значний досвід робіт в археологічних експедиціях професорів О. Федоровського (1923 р.), П. Єфименко (1923, 1925 рр.) та віце-президента Українського археологічного комітету С. Гамченко (1929 р.), зміг розгорнути масштабні пошукові роботи. Він майже тотальними археологічними розвідками пройшов значну частину русла Сіверського Дінця з притоками, виявивши чимало нових об'єктів, серед яких були і

Рис. 2. Дослідники 1920-х – 1970-х років: 1 – Микола Сібільов (1879–1943); 2 – Семен Семенов-Зусер (1887–1951); 3 – Дмитро Березовець (1910–1970); 4 – Дмитро Телегін (1919–2011); 5 – Борис Шрамко (1921–2012); 6 – Володимир Міхеев (1937–2008).

поселення салтівської культури. До цього можна додати і відкриття першого кремаційного могильника та решток першого салтівського залізобного горна поблизу с. Нова Покровка, а також дослідження ямного могильника біля с. Залиман. Однак їх результати були введені до наукового обігу вже в другій половині XX ст. [Шрамко, Міхеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 39; Колода, 2011, с. 23].

До негативу можна віднести розкопки 1920–1927 рр., котрі проводили на могильнику 1 у Верхньому Салтові представники Харківського історичного, Одеського археологічного та Вовчанського культурно-історичного музеїв. За допомоги В. Бабенка вони дослідили загалом 60 катакомб, але місцезнаходження цих матеріалів зараз не відоме. У підсумку ми маємо лише одну публікацію [Тесленко, 1927] та одну рукописну роботу [Бабенко, 1940] щодо цих досліджень. Теж саме

можна сказати про наслідки розкопок верхньосалтівських катакомб, котрі здійснив 1920 р. університетський дослідник О. Покровський [Михеев, Шрамко, 1991, с. 109–110; Скирда, 2002, с. 34]. Зазначимо також, що у 1921–1930 рр. наукова діяльність археологів Харкова зосереджувалася здебільшого на кафедрах Харківського інституту народної освіти (ХІНО), де працювали учні О. Федоровського: Г. Тесленко, Є. Берченко, О. Потапов та І. Луцкевич, діяльність котрих проводилася у межах різних наукових тем.

Дії харківських дослідників у 1920-ті роки з вивчення салтівсько-хозарської проблематики заслуговують неоднозначної оцінки, бо результати залишаються на наш час маловідомими, а матеріали поки не виявлені в колекціях. Все це свідчить про інтерес до вивчення досить нової на той час теми; однак, проведення розкопок без введення їх наслідків у науковий обіг або без наукового звіту, приводить, по суті, до абсолютної, невідтворюваної втрати даних. І все ж, між Першою та Другою світовими війнами, саме Харківщина залишилася єдиним регіоном із вивчення хозарознавчої тематики в Україні.

Відновлення хозарознавчих досліджень відбулося вже після Другої Світової війни. І це було пов'язане з поновленням розкопок (1946–1948 рр.) у Верхньому Салтові [Скирда, 2007, с. 206–207]. Керував тодішньою університетською експедицією професор С. Семенов-Зусер (рис. 2, 2). Відзначимо, що у післявоєнний час кілька останніх років свого життя лаборантом в Археологічному музеї Харківського державного університету працював В. Бабенко, котрий відновив дослідження Верхньосалтівського могильника. Не виключено, що саме під його впливом С. Семенов-Зусер і здійснив свої розкопки у Верхньому Салтові [Семенов-Зусер, 1949; 1952]. Однак, загальний науковий інтерес цього дослідника був у іншій (скіфській) сфері. Тому матеріали салтівських досліджень практично не були проаналізовані. Проте, треба відзначити важливий аспект: це була перша комплексна експедиція, котра вивчала городище, прилегле селище та три ділянки могильника, а результати робіт відображені в наукових звітах за відповідні роки з яскравим, якісним ілюстративним матеріалом [Михеев, Шрамко, 1991, с. 112]⁶.

Повоєнні роки середини ХХ ст. характеризуються вливанням нових дослідників до лав археологів, котрі беруть активну участь в масштабних археологічних роботах. Тож і не дивно, що наприкінці 1940-х – на

⁶ Нажаль місця роботи цієї експедиції було неможливо визначити вже наприкінці ХХ ст. в силу відсутності необхідних графічних матеріалів у звітних документах (Київ, Харків), що ускладнювало роботу всіх наступних експедицій.

початку 1950-х років на Харківщині проводили широкомасштабні розвідки, що дало змогу відкрити і низку нових поселень салтівської культури. Зазначимо, що з точки зору дослідження хозарознавчої проблематики фахівці загальносоюзних наукових центрів основну увагу приділяли Подонню, Кубані та Пониззю Волги. Однак, такий вже відомий на той час фахівець як І. Ляпушкін, який тоді представляв Інститут історії матеріальної культури АН СРСР (Ленінград), протягом 1947–1948 рр. провів широкі пошукові роботи пам'яток залізної доби на Сіверському Дінці та Осколі. Відкривши ряд нових, в тому числі і салтівських пам'яток, він заклав основу для першого узагальнення салтівських старожитностей басейну Дону, куди увійшли всі відомі на той час свідчення, в тому числі і щодо території Харківщини [Ляпушкін, 1958, с. 85–88, 149–150, рис. 21, 26; 1961, с. 187–214].

Вагомий слід у вивченні пам'яток салтівської культури на Харківщині залишили 1950-ті роки. Значні за обсягом розвідкові дослідження на Харківщині здійснював відомий український археолог Д. Телегін (рис. 2, 4). У ці роки почав свою активну археологічну діяльність відомий харківський скіфолог Б. Шрамко (рис. 2, 5). Тотальні археологічні розвідки, котрі він проводив із широким залученням студентів та аспірантів за найближчі два десятиліття покрили значну площу Харківщини та суміжних територій. Наслідком цього стало виявлення численних пам'яток часів Хозарського каганату. До того ж, Б. Шрамко, обираючи місця майбутніх досліджень у межах скіфської тематики, провів розкопки на городищі Мохнач (1953 р.), виявивши там салтівські матеріали [Колода, 2018, с. 181]⁷. Згодом долучився він і до вивчення Верхньосалтівського могильника [Скирда, 2007, с. 207]. Серед харківських дослідників першої половини 1950-х років відзначимо й діяльність М. Євстропова, який у співпраці з Вовчанським краєзнавчим музеєм проводив масштабні розвідки у м. Вовчанську та його околицях, а також по р. Вовча [Євстров, 1958]⁸. У 1951 р. молодий дослідник республіканського Інституту археології (Київ) І. Костюченко провів обстеження Вовчанського городища та його околиць, здійснивши незначні розкопки на одному зі селищ поблизу городища, а також

⁷ Перші дослідження городища здійснив у 1950 р. московський дослідник Б. Рибаків, котрий після розрізу загального контурного валу зробив лише висновок про наявність тут культурних решток ранньої залізної доби та раннього середньовіччя.

⁸ На початку 1990-х років мені пощастило бачити та працювати з його прекрасно накресленими тушшю планами місцевості і пам'яток, в чому яскраво проявилася його минуле офіцера-артилериста; вони зберігалися в сьогодні знищеному краєзнавчому музеї м. Вовчанськ.

пройшов розвідками по Сіверському Дінцю, відкривши кілька нових салтівських селищ [Колода, 2011, с. 23].

Відзначимо також роботи ще двох російських колег: С. Плетнєвої та П. Ліберова. Перша з них – відомий зараз фахівець щодо середньовічних кочівників Східної Європи, а тоді ще аспірантка М. Артамонова, провела дослідження в районі с. Мохнач на Харківщині. Вона дослідила оборонні споруди двох південних дворощ Мохнацького городища та розвідками відкрила 8 нових поселень навколо нього. Серед останніх значна кількість мала салтівські культурні відкладення [Плетнева, 1954, с. 25–32]. Відзначивши складну стратиграфію культурних шарів та виявивши численні артефакти салтівської культури, вона віднесла городище до часів Хозарського каганату [Плетнева, 1954, с. 33–36]. У наступному році С. Плетнєва відвідала й городище Коропові Хутори, створивши окомірний план⁹. Другий зі згаданих дослідників – відомий вже на той час фахівець із вивчення доби бронзи та раннього заліза – протягом 1953–1956 рр. провів значні розвідки вздовж Сіверського Дінця та Осколу, відкривши низку нових поселень часів Хозарського каганату¹⁰.

Підсумовуючи вивчення салтівських старожитностей і хозарознавства між 1920-ми та серединою 1950-х років, треба сказати, що вони викликають відчуття протиріччя. Існують достатньо вагомі докази того, що інтерес до вказаних вище проблем посилювався, залучаючи до свого кола нові покоління дослідників. Наприкінці розглянутого періоду під керівництвом Б. Шрамка була вихована нова плеяда археологів (В. Кадєєв, В. Міхеєв, Є. Пузаков, А. Дегтяр), які в майбутньому зробили свій внесок у дослідження салтівських пам'яток і хозарознавства в цілому. Відбувся перехід від спорадичного відкриття нових пам'яток та короточасних обмежених розкопок (виключаючи з цього списку могильник у Верхньому Салтові) – до планомірних масштабних експедицій по виявленню нових поселень, окремих комплексів, а також, до проведення першої комплексної експедиції у Верхньому Салтові. Інтерес до салтівських старожитностей Харківщини виявляли не лише місцеві науковці, кількість яких збільшилася, а й колеги з центральних республіканських і загальнодержавних наукових установ. Загалом зріс методичний рівень польових досліджень, з'явилися достатньо докладні

⁹ Її польові звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України під номерами: 1954/24; 1955/16.

¹⁰ Його польові звіти зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України під номерами: 1953/20; 1954/16; 1955/20; 1956/4в.

наукові звіти робіт. Та все ж варто звернути увагу на невисокий загальний науковий рівень вивчення салтівських старожитностей на той час, що склався у радянській науці середини ХХ ст. Це сповна відображено в дисертації М. Мерперта, котру він присвятив аналізу Верхньосалтівського ранньосередньовічного комплексу [Мерперт, 1949]. Ця робота, як і більшість його досліджень того часу, не була надрукована. Зараз її матеріали практично недоступні для українських дослідників¹¹. Треба констатувати, що вивчення хозарознавчих проблем і салтівських пам'яток на Харківщині, як і в Україні взагалі, велося ще без єдиного плану/програми, не було створено єдиного центру акумулювання наявних даних щодо пам'яток салтівської культури в Україні та вивчення хозарознавчих проблем.

Наступний етап хозарознавчих досліджень на Харківщині розпочався з другої половини 1950-х років. Його початок пов'язаний зі створенням на Харківщині двох водосховищ: на р. Оскол (1957–1959 рр.) та Печенізького на р. Сіверський Донець (1958–1962 рр.). Розвідувальні роботи та розкопки проводилися переважно під загальним проводом Інституту археології УРСР. Обстеження Осколу експедиціями Д. Телегіна та Д. Ліберова (див. вище) дали можливість відкрити ≈ 40 салтівських поселень. У складі Оскольської експедиції, котру очолював Д. Телегін, працював загін Д. Березовця (рис. 2, 3), котрий провів розкопки салтівського поселення Жовтневе та роботи на могильнику поблизу сіл Шейківка та Рубці [Пархоменко, 1985, с. 84].

Важливішими подіями в українському хозарознавстві стали розкопки Д. Березовця у Верхньому Салтові (1959–1961 рр.), котрі надали значний поштовх щодо переходу до масштабних досліджень салтівських старожитностей на Харківщині та сусідніх територіях. Цю комплексну експедицію проводили з розмахом – роботи проведені на городищі, значній площі селища та могильнику 3, на той час маловідомому. В ній брали участь загони Харківського університету, історичного музею, залучалися й місцеві мешканці. Був отриманий гігантський за обсягом матеріал. Поспішність досліджень (обмежені терміни виконання робіт диктувалися термінами вводу в експлуатацію водоймища), призвели до

¹¹ Маючи змогу свого часу працювати з нею в оригіналі вважаю за можливе сказати наступне. Робота була першою спробою узагальнити дослідження такої потужної і на той час вже достатньо дослідженої складної пам'ятки. Скоріш за все, це була планова тема, призначена йому керівництвом інституту (бо всі подальші його праці присвячені іншим проблемам). Вона виглядає достатньо сирою і зробленою поспіхом. Чого варті лише малюнки чорнильною фіолетовою ручкою, котрі розташовувалися безпосередньо по тексту роботи... І все ж, це була перша дисертація по салтівській культурі.

використання “не класичних” методів фіксації матеріалу¹² та, як наслідок, до недоліків у звітній документації. На жаль, дослідження Д. Березовця старожитностей Хозарського каганату не отримали продовження (його науковий інтерес у той час знаходився в сфері слов’янських пам’яток Дніпровського Лівобережжя). Це проявилось в доволі пізньому введенні до наукового обігу загальних висновків про ці роботи [Березовець, 1975, с. 422–431], а часом і не самим дослідником [Сміленко, 1971; Іченська, 1980; Пархоменко, 1985]. До сьогодні цей матеріал повністю так і не проаналізований.

На протилежному боці від Верхнього Салтова експедиція Д. Березовця відкрила та частково дослідила Нетайлівський комплекс: ямний інгумаційний могильник (за браком часу та робочої сили він вивчався методами, що були аналогічними до верхньосалтівських) та селище. І тут публікацію матеріалів довелося чекати кілька десятиліть [Иченская, 1981; Чернигова, 1998]. У рамках тих самих рятівних досліджень відбулося й дослідження В. Митрофанові у 1960 р. на салтівських поселеннях поблизу с. Револуційне (нині – Бугаївка) [Колода, 2011, с. 25].

Розгортання масштабних досліджень, значний здобутий та практично не осмислений на початок 1960-х років матеріал – все це поставило на порядок денний появу такого дослідника, котрий би присвятив свою наукову діяльність саме вивченню салтівських пам’яток, упорядкував всі (на той час) відомості щодо регіональних старожитностей Хозарського каганату, та перейшов би до планомірних досліджень у цій науковій царині. Цього потребувала логіка розвитку науки: епізодичні, хоч часом і масштабні, дослідження салтівських старожитностей вже не можна було вважати достатніми з точки зору потреб тогочасної науки. Цим вченим став Володимир Міхеев (рис. 2, 6). Саме він, починаючи з 1960-х років, розпочав багаторічні планові дослідження минувшини Хозарського каганату, котрі охоплюють практично всі різновиди пам’яток салтівської археологічної культури та визначають майже всі напрямки сучасних хозарознавчих досліджень [Колода, 2011, с. 25–26]. У процесі своєї діяльності він захистив перші в Україні кандидатську [Михеев, 1968] і докторську [Михеев, 1986] дисертації, видав низку публікацій та першу монографію [Михеев, 1985],

¹² Могильник 3, на якому було розкрито 30 могил, копався “під бульдозер”. За свідченням В. Міхеева, котрий на той час був лаборантом археологічного музею університету, розчистка могил доручалася місцевим мешканцям, зі слів яких проводився й опис захоронення та фіксація артефактів.

Рис. 3. Представники харківської школи хозарознавства: 1 – Андрій Криганов (1955–2008); 2 – Володимир Колода; 3 – Віктор Аксьонов (ліворуч) та В'ячеслав Бородулін (праворуч); 4 – Олег Бубенок; 5 – Олександр Тортіка (1967–2015); 6 – Валерій Скирда; 7 – Наталія Чернігова (1971–2002), 8 – Віктор Квітковський; 9 – Геннадій Свистун.

котрі були присвячені матеріальному виробництву каганату [Володимир Кузьмич Міхеєв, 1997, с. 7–15; Володимир Кузьмич Міхеєв, 2007 с. 6–22; Скирда, 2007, с. 207–210]. Він створив у класичному університеті Харкова постійно діючу Середньовічну експедицію, котра десятки років

планомірно досліджувала салтівські старожитності Харківщини та прилеглих областей.

Поряд із В. Міхеєвим в роботах із виявлення нових, у тому числі і салтівських, пам'яток, у 1970-ті роки брали участь і молоді харківські дослідники: С. Берестнев, Ю. Буйнов, С. Воловик, О. Дяченко, Н. Коленченко, В. Радзівська. На початку наступного десятиліття до активних археологічних розвідок долучилися й А. Криганов (рис. 3, 1) та В. Колода (рис. 3, 2). Відзначимо, що десь із кінця 1970-х років до салтівської тематики почав тяжіти і тодішній завідувач археологічним відділом обласного історичного музею В. Бородулін (рис. 3, 3), який на початку 1980-х років відновив (після 1961 р.) роботи на Верхньосалтівському катакомбному могильнику. Його особистий переїзд до Верхнього Салтова дав йому можливість самотужки створити перший музей салтівської культури в Україні. В середині 1990-х років він відійшов від дослідницької діяльності та залишив музей, котрий тоді (без зовнішньої фінансової, організаційної та наукової підтримки) так і не зміг стати справжнім центром хозарознавчих досліджень [Колода, 2017, с. 82–84].

Підсумком розвитку хозарознавчих досліджень на Харківщині протягом середини 1950-х – середини 1980-х років стало проведення планомірних комплексних досліджень, спланованих Інститутом археології АН УРСР, поштовхом до яких стало створення двох найбільших і до цього часу регіональних водосховищ – Оскольського та Печенізького. До цих робіт був залучений значний загаль місцевих науковців, що значною мірою посилювало увагу тодішнього Харківського університету та історичного музею до хозарознавчої проблематики. Салтівська археологія стала одним з найбільш важливих напрямків розвитку цієї галузі науки на теренах Харківської області. Підтвердженням цьому є щорічні дослідження салтівських старожитностей В. Міхеєвим, котрі вилилися в його численні публікації, у тому числі і першу монографію, та двох послідовних дисертацій із хозарознавчої проблематики. Була здійснена спроба створити перший в Україні музей салтівської археологічної культури. Вливання нової наукової молоді в археологічну науку, відкриття нових пам'яток часів Хозарського каганату, наявність великого за обсягом вже накопаноного матеріалу та активна наукова і педагогічна діяльність В. Міхеєва стали характерною ознакою вказаного часу. Саме вони заклали основу майбутнього розширення обсягів досліджень у вивченні салтівських пам'яток Харківщини.

Наступний етап вивчення салтівської культури на Харківщині, під час якого створюється харківська школа хозарознавства, почався з другої половини 1980-х років [Колода, 2011, с. 27–28]. В цей час свої перші самостійні дослідження в хозарській проблематиці почали учні В. Міхеєва. Робота під його керівництвом дала змогу А. Криганову та В. Колоді захистити кандидатські дисертації з хозарознавчої проблематики. Робота першого зі згаданих науковців [Криганов, 1988] була присвячена озброєнню та кінському спорядженню кочівників півдня Східної Європи у VII–X ст.¹³, а дослідження другого – розвитку чорної металургії в населення Дніпро-Донського межиріччя у другій половині I тис. н. е. [Колода, 1996]. Обоє вони пройшли добротний вишкіл у складі експедицій свого наставника і ще до захисту своїх дисертацій почали проводити власні дослідження. Окрім того, кандидатські дисертації захистили історики – вихованці В. Міхеєва – О. Бубенок (рис. 3, 4) і О. Тортіка (рис. 3, 5), а також археолог В. Аксьонов (рис. 3, 3). Перший із них починав свою дослідницьку діяльність на розкопках у Верхньому Салтові і загалом в хозарознавчій проблематиці [Бубенок, 1993]. На час захисту він вже працював у Інституті сходознавства імені А. Кримського НАН України. Його дослідження присвячено дотичній до загального хозарознавства темі [Бубенок, 1995]¹⁴. Праця О. Тортіка була присвячена також суміжній із хозарознавством темі: історичній географії та населенню Великої Болгарії [Тортіка, 1999]. Дослідження В. Аксьонова, якому на захисті опонував автор, було присвячене похованням із конем на салтівських ґрунтових могильниках у верхній течії Сіверського Дінця [Аксьонов, 2000]. У тому ж році захистився ще один учень В. Міхеєва – В. Скирда (рис. 3, 6). Його дисертація присвячувалася початковому етапу розвитку археологічної науки в Харківському університеті, де чільне місце посіла тематика салтівської культури [Скирда, 2000].

Врешті саме завдяки учням В. Міхеєва в останньому десятилітті минулого століття дослідження салтівської археологічної культури та проблем розвитку Хозарського каганату поширилося за межі класичного харківського університету. З отриманням Україною незалежності в кількох вишах відкрилися історичні факультети і почалося викладання курсу археології та проведення археологічної практики. Створені нові

¹³ Згодом вона стала основою його хронологічно розширеної монографії з цієї тематики [Криганов, 2012].

¹⁴ До хозарознавчих студій він неодноразово повертався у своїх статтях та виступах на спеціалізованих конференціях; йому належить і єдина на тепер україномовна монографія з історії хозарів у Східній Європі [Бубенок, 2019], де можна дізнатися й про інші його роботи в цій царині.

експедиції. Освіта і музейна справа все більше увагу звертають на далеку минувшину окремих територій і давніх народів. У Харківському державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди під керівництвом В. Колоди з 1991 р. почала працювати Середньовічна археологічна експедиція, а у 1993 р. відкрита археологічна лабораторія, котрі стали окремим самостійним центром хозарознавчих досліджень, зосереджуючи свою увагу, головню, на вивченні поселенських структур каганату [Колода, 2016]. У Харківському історичному музеї з середини 1990-х років працює постійна археологічна експедиція під керівництвом В. Аксьонова, яка практично щорічно проводить дослідження поховальних пам'яток Хозарського каганату на нашій території. З появою наприкінці ХХ ст. в Харківському державному інституті культури О. Тортіка там також почав розвиватися історико-археологічний напрямок хозарознавчих досліджень [Аксенов, Евсеєнко, Ряполов, 2015, с. 402–407, 429], піком яких стали його монографія [Тортика, 2006] та докторська дисертація [Тортика, 2007]. У той самий час в класичному університеті Харкова (тепер вже – національному імені Василя Каразіна) до хозарознавчих досліджень В. Міхеєва [Шрамко, 1994, с. 26–27] доєдналася, окрім А. Криганова та В. Скирди, і молода дослідниця Н. Чернігова (рис. 3, 7) [Скирда, Шрамко, 2015, с. 15–17; Верхньосалтівське городище..., 2016, с. 4–6, 22–28].

Можна констатувати, що наприкінці минулого століття в Харкові почалося створення окремої школа хозарознавства, засновником якої став В. Міхеєв. У її діяльності можна виділити дві яскраво виражені, але плідно поєднані складові: археологічна (пошуки, фіксація та розкопки пам'яток салтівської культури – салтовознавство) та історична, що базувалася на комплексному аналізі археологічних та історичних джерел. Нове покоління дослідників значно розширило перелік досліджуваних пам'яток, на більшості з яких проводили багаторічні комплексні дослідження [Колода, 2011, с. 27–28].

Наступним кроком, що посилив розвиток хозарознавства на Харківщині, стала організація В. Міхеєвим у 2000 р. Центру хозарознавства, який координує польові дослідження та сприяє організації конференцій і видавництва матеріалів з хозарознавчої тематики. Після переходу В. Міхеєва на роботу до Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету в Харкові, діяльність центру перемістилася саме туди. Важливою віхою розвитку європейського і, зокрема, харківського хозарознавства, стало проведення 2002 р. хозарознавчого симпозіуму в Харкові, в якому взяли участь більшість провідних фахівців цієї галузі зі Східної Європи. Він став

першим спеціалізованим хозарознавчим науковим форумом в Україні. Яскравим прикладом плідної діяльності Центру стала організація видавництва саме у Харкові спеціалізованого часопису “Хазарский альманах”, в першому томі якого були надруковані матеріали цього симпозиуму. На сьогодні вказаний часопис, змінюючи міста і країни видавництва, нараховує вже 18 томів. Відзначимо й пам’яткоохоронну діяльність цього центру, котра на початку 2000-х років була втілена в реконструктивні роботи на городищі Верхній Салтів. Додаймо ще лише один факт: на регулярних (раз на два роки) конференціях “Проблеми історії та археології України”, котрі з другої половини 1990-х років проводило Харківське історико-археологічне товариство, спостерігається постійне збільшення доповідей, присвячених хозарській проблематиці.

Подальший плідний розвиток харківської хозарознавчої школи втілювався у розширення кола дослідників, котрі увійшли в науку на початку цього століття. Більшість із них були вже учнями учнів В. Міхеєва. Тут, перш за все, треба відзначити захист ще двох дисертацій – В. Квітковського (рис. 3, 8) та Г. Свистуна (рис. 3, 9) – вихованців Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Перший із вказаних захистив роботу, присвячену будівельній справі салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця [Квітковський, 2018]. Дослідження другого було присвячене фортифікації салтівських лісостепогих городищ [Свистун, 2019]. У цей період в хозарознавство входять й інші молоді дослідники: О. Лаптев, М. Хоружая, А. Голубєв та І. Іськов. До аналізу салтівських матеріалів та вивчення хозарознавчої проблематики долучилися й інші науковці Харкова: І. Голубєва, В. Дідик, Т. Крупа, М. Любичев та Ю. Цітковська [Колода, 2017, с. 89–95]. Все це дає можливість стверджувати, що харківська школа хозарознавства стала доведеним фактом.

Значно збільшується кількість публікацій харківських дослідників із хозарознавчої проблематики, котрих зі середини 1980-х років до тепер нараховується вже близько 400. Серед них, разом із вище згаданими роботами О. Тортіка, А. Криганова та О. Бубенка, нараховується десяток спеціалізованих монографій [Аксенов, Михеев, 2006; Аксенов, 2017; Горбаненко, Колода, 2013; Колода, 1999; Колода, Горбаненко 2010; 2018; Koloda, Gorbanenko, 2020]. Варто також відзначити намагання створити звід пам’яток салтівської археологічної культури Харківщини, котрий, на жаль, так і не було закінчено за браком часу і людських ресурсів.

Поряд із тим були спроби створити серійне видання по хозарознавчій проблематиці. Побачили світ три випуски збірки “Салтовомаяцька археологічна культура: проблеми та дослідження” (2011, 2012,

2013 рр.), котрими опікувався Департамент культури і туризму Харківської облдержадміністрації. Втілено в життя мрію щодо проведення спеціалізованих історико-археологічних конференцій із проблем вивчення Хозарського каганату (2018 та 2020 рр.) на базі “Історико-археологічного музею-заповідника Верхній Салтів”, наслідком котрих став випуск двох збірок “Міхеєвські читання” (2019, 2021). Це сталося завдяки організаційній діяльності харківських освітньо-культурних організацій: Каразінського та Сковородинівського університетів і Харківського історичного музею, а також з ініціативи та за сприяння громадської спілки “Платформа громадянських сил 22 лютого” та громадської організації “Сільська варта”. З ініціативи вказаних суспільних організацій почали розробляти документацію зі створення археологічного скансену “Нетайлівський” (на основі однойменного могильника та селища); Старосалтівською територіальною громадою прийняте рішення зі створення окремого місцевого археологічного музею в Старому Салтові.

Подальшому прогресивному розвитку харківського хозарознавства стала на заваді епідемія “Covid-19”. Причина тимчасового, сподіваюсь, припинення польових досліджень пам’яток салтівської культури та значного зменшення теоретичних напрацювань стала повномасштабна російська агресія, яка триває з 24 лютого 2022 р. Східна частина Харківщини, де зосереджені базові археологічні пам’ятки лісостепової зони Хозарського каганату і на яких харківські експедиції проводили багаторічні дослідження, поринула у вир війни. Вщент зруйновано єдиний історико-археологічний музей салтівської культури у Верхньому Салтові. Рештки його колекцій, врешті, перевезені до Харківського історичного музею [Аксьонов, 2023]. Території вздовж Сіверського Дінця та Осколу протягом кількох місяців стали аренами запеклих боїв, що призвело до тотальних руйнувань археологічних пам’яток, наслідки яких ще треба з’ясовувати, та майже суцільного мінування територій з боку ворога. Чимало молодих істориків і археологів (фахівців із хозарознавства) боронить нашу країну у складі Збройних Сил України, чимало колишніх студентів харківських історичних факультетів – наукова перспектива України – практично відірвані від можливості реальних хозарознавчих досліджень (фонди, архіви, бібліотеки).

Все це свідчить, що харківське хазарознавство переживає новий, найбільш складний і трагічний етап свого розвитку. Зараз неможливо вирішувати окреслені на попередньому етапі завдання. До закінчення війни та розмінування територій неможливо відновити польові роботи, котрі створюють і постійно поповнюють базу хозарознавчих досліджень,

необхідно відновити людський ресурс науки та її інтерес до археології. Головним завданням перед сучасним старшим поколінням харківських хозарознавців постає збереження школи шляхом видання відповідних робіт у фахових часописах та продовження публікації монографій на основі здобутого раніше матеріалу. Чи можна сказати, що сучасне хозарознавство переживає кризу? Певною мірою – так; але я впевнений, що ця криза з часом буде подолана.

Висновки. Підсумовуючи розгляд історії вивчення салтівської археологічної культури і хозарознавства в цілому у Харкові й на теренах Харківщини, треба відзначити головне: саме старожитності Хозарського каганату та їх дослідження багато в чому сприяли становленню Харкова як провідного археологічного центру України. Цей напрямок науки здолав багатоетапний шлях свого розвитку: від відкриття першого катакомбного могильника і усвідомлення того, що це окреме коло старожитностей, пов'язане з ранньосередньовічною східноєвропейською державою – Хозарським каганатом, до створення самостійної харківської школи хозарознавства. І вона цілком слушно займає провідне місце у вітчизняній та європейській археологічній науці. Не зважаючи на лихоліття останніх років, Харків залишається провідним осередком хозарознавства не тільки в Україні, а й за її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксьонов В. С. *Поховання з конем другої половини VIII–IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників). Автореферат дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 2000.
2. Аксенов В. С. *Могильник салтово-маяцкой культури у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце.* Харьков, 2017.
3. Аксьонов В. С. “Верхньосалтівський археологічний комплекс: історія дослідження, спроби музеєфікації, сучасний стан”. *Археологія і давня історія України* 4 (2023): 240–251.
4. Аксенов В. С., Михеев В. К. “Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.” *Хазарский альманах* 5 (2006): 4–306.
5. Аксенов В. С., Тортика А. А. “Владимир Кузьмич Михеев (1937–2008)”. *Хазарский альманах* 8 (2009): 13–15.
6. Аксенов В. С., Евсеенко С. В., Ряполов В. М. “Александр Александрович Тортика (1967–2015)”. *Хазарский альманах* 15 (2015): 401–437.
7. Арне Туре. *Швеция и Восток: Археологические исследования взаимоотношений Швеции и Востока в эпоху викингов.* Москва, 2023.

8. Бабенко В. А. “Волчанское городище”. *Сборник Харьковского историко-филологического общества* 16 (1905а): 363–368.
9. Бабенко В. А. “Древне-Салтовские Придонецкие окраины Южной России”. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. в 3 т. Т. 1.* Ред. П. С. Уварова. Москва, 1905b. 434–460.
10. Бабенко В. А. “Памятники хазарской культуры на Верхнем Салтове”. *Труды XV Археологического съезда в Новгороде 1911 г. Т. 1.* Москва, 1914. 446–464.
11. Бабенко В. А. *История памятников древней культуры местного края.* Волчанск, 1940. (рукопис).
12. Багалея Д. И. “Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии”. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. в 3 т. Т. 1.* Ред. П. С. Уварова. Москва, 1905. 1–92.
13. Березовець Д. Т. “Салтівська культура”. *Археологія УРСР. Т. 3.* Київ, 1975. 421–435.
14. Бубенок О. Б. “Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника”. *Археологія* 4 (1993): 49–58.
15. Бубенок О. Б. *Ясы южнорусских степей (Палеоэтнографическое исследование). Автореферат дис. ... канд. ист. наук.* Москва, 1995.
16. Бубенок О. Б. *Хозари в історії Східної Європи.* Київ, 2019.
17. *Верхньосалтівське городище. Одне життя у контексті великих досліджень. Пам’яті Н. В. Чернігової.* Харків, 2016.
18. Винников А. З., Плетнева С. А. *На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение.* Воронеж, 1998.
19. Володимир Кузьмич Міхеев – професор Харківського університету. *Бібліографічний покажчик.* Уклад. В. Д. Прокопова. Харків, 1997.
20. Володимир Кузьмич Міхеев. *До 70-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик.* Уклад. В. Д. Прокопова, Ю. Ю. Полякова. Харків, 2007.
21. Горбаненко С. А., Колода В. В. *Сільське господарство на слов’яно-хазарському порубіжжі.* Київ, 2013.
22. Городцов В. А. “Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г.” *Труды XII Археологического съезда в Харькове, 1902 г. в 3 т. Т. 1.* Ред. П. С. Уварова. Москва, 1905. 174–225.
23. Евстропов Н. Т. “Городище и селища возле г. Волчанска”. *Советская археология* 4 (1958): 204–207.
24. Иченская О. В. “Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника”. *Древности Среднего Поднепровья.* Ред. И. И. Артеменко. Киев, 1981. 80–95.

25. Іченська (Пархоменко) О. В. “Цитадель Салтівського городища”. *Археологія* 34 (1980): 101–109.
26. Кадеєв В. И. “Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения)”. *Древности* 1996. Глав. ред. В. И. Кадеєв. Харьков, 1997. 144–146.
27. Квітковський В. І. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е. Автореферат дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 2018.
28. Колода В. В. *Чорна металургія Дніпро-Донського межиріччя у другій половині I тис. н. е. Автореферат дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 1996.
29. Колода В. В. *Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э.* Харьков, 1999.
30. Колода В. В. “Салтовская археологическая культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований)”. *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячений проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції “П’ятнадцять слобожанські читання”.* Упоряд. Г. Є. Свистун. Харків, 2011. 21–31.
31. Колода В. В. “Василий Алексеевич Бабенко (биографический очерк)”. *Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края.* Авт.-сост. В. В. Колода, А. Ф. Парамонов, В. С. Старостин. Харьков, 2013. 3–18.
32. Колода В. В. “Археологическая лаборатория ХНПУ им. Г. С. Сковороды: история создания и исследований”. *Харьковский историко-археологический сборник* 16 (2016): 28–55.
33. Колода В. В. “Современные хазароведческие исследования на Харьковщине: заметки об итогах, задачах и перспективах”. *Харьковский историко-археологический сборник* 20 (2017): 79–108.
34. Колода В. В. “Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи”. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія “Історія”* 54 (2018): 178–188.
35. Колода В. В., Горбаненко С. А. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне.* Киев, 2010.
36. Колода В. В., Горбаненко С. А. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні.* Київ, 2018.
37. Крыганов А. В. *Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы. Автореферат дисс. ...канд. ист. наук.* Киев, 1988.

38. Криганов А. В. *Військова справа кочівників Північного Причорномор'я кінця IV – початку XIII століть*. Суми, 2012.
39. Ляпушкин И. И. “Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона”. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 1*. Отв. ред. М. И. Артамонов. Москва-Ленинград, 1958. 85–150.
40. Ляпушкин И. И. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Москва, 1961.
41. Мерперт Н. Я. *Верхнее Салтово (салтовская культура)*. Дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1949. (рукопис).
42. Михеев В. К. *Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья VIII–X вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук*. Харьков, 1968.
43. Михеев В. К. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков, 1985.
44. Михеев В. К. *Экономика и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья – Приазовья (середина VIII – середина X вв.)*. Автореферат дисс. ... докт. ист. наук. Харьков, 1968.
45. Михеев В. К., Шрамко Б. А. “Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.)”. *Вестник ХГУ. Серия “История”* 24 (1991): 104–130.
46. Пархоменко О. В. “Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое”. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология)*. Отв. ред. П. П. Толочко. Киев, 1985. 84–95.
47. Плетнева С. А. *Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции Института истории материальной культуры Российской академии наук летом 1954 г.* Архив Института археологии Российской академии наук. Р. 1. № 1025.
48. Покровский А. М. “Верхне-Салтовский могильник”. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. в 3 т. Т. 1*. Ред. П. С. Уварова. Москва, 1905. 465–478.
49. Свистун Г. Є. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2019.
50. Семенов-Зусер С. А. “Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р.”. *Археологічні пам'ятки УРСР* 1 (1949): 112–137.
51. Семенов-Зусер С. А. “Дослідження Салтівського могильника 1946 р.”. *Археологічні пам'ятки УРСР* 3 (1952): 271–284.
52. Скирда В. В. *Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920)*. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000.
53. Скирда В. В. “Дослідження пам'яток салтівської культури археологами Харківського університету”. *Сьомі Сумцовські читання*. Харків, 2002. 34–36.
54. Скирда В. В. “Салтовская культура в исследованиях ученых Харьковского университета в 40–60-х годах XX века”. *LAUREA К 80-летию профессора*

- Владимира Ивановича Кадеева. Сб. науч. Трудов. Глав. ред. С. И. Посохов. Харьков, 2007. 206–212.
55. Скирда В. В. *Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.)*. Харків, 2015.
56. Скирда В., Скирда І. “Археологічні дослідження Євгена Трифільєва й Олександра Покровського”. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині* 25 (2021): 288–298.
57. Скирда В. В., Шрамко І. Б. “Археологічна наука в Харківському університеті”. *Вісник ХНУ імені В. Каразіна. Серія “Історія”* 50 (2015): 8–26.
58. Сміленко А. Т. “Дослідження посаду городища Верхній Салтів”. *Середні віки на Україні*. Відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ, 1971. 147–157.
59. Спицын А. А. “Историко-археологические изыскания. Исконные обитатели Дона и Донца”. *Журнал Министерства народного просвещения* 1 (1909): 60–80.
60. Тесленко Г. І. “Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р.” *Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури* 6 (1927): 353–357.
61. Тортіка О. О. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630–660 рр. н. е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя. Автореферат дис. ... канд. іст. наук*. Харків, 1999.
62. Тортіка А. А. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)*. Харьков, 2006.
63. Тортіка О. О. *Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи. Автореферат дис. ... докт. іст. наук*. Харків, 2007.
64. Чернигова Н. В. “Материалы к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII–X вв.” *Вісник Харківського державного університету. Серія “Історія”* 30 (1998): 52–58.
65. Чернігова Н. В. “Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів”. *Археологія* 4 (2000): 116–120.
66. Шрамко Б. А. “Новые открытия археологов кафедры историографии, источниковедения и археологии”. *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1–2.11.1994 г.* Харьков, 1994. 24–28.
67. Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова С. П. *Справочник по археологии Украины. Харьковская область*. Киев, 1977.
68. Koloda V., Gorbanenko S. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. Leiden-Boston, 2020.

REFERENCES

- Aksionov V. S. *Pokhovannia z konem drugoi polovyny VIII–IX st. verkhnoi techii r. Siverskyi Donets (za materialamy saltivskykh gruntovykh mohylnykiv. Avtoref. dysertatsii. ... kandydata istorychnykh nauk*. Kyiv, 2000. (in Ukrainian).
- Aksenov V. S. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskom Dontse*. Kharkov, 2017. (in Russian).
- Aksionov V. S. “Verkhniosaltivskyi arkeolohichnyi kompleks: istoriia doslidzhennia, sproby muzeifikatsii, suchasnyi stan”. *Arkheologia i davnia istoria Ukrainy* 4 (2023): 240–251. (in Ukrainian).
- Aksenov V. S., Mikheev V. K. “Naselenie Khazarskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII–X vv.” *Khazarskii almanakh* 5 (2006): 4–306. (in Russian).
- Aksenov V. S., Tortika A. A. “Vladimir Kuzmich Mikheev (1937–2008)”. *Khazarskii almanakh* 8 (2009): 13–15. (in Russian).
- Aksenov V. S., Evseenko S. V., Riapolov V. M. “Aleksandr Aleksandrovich Tortika (1967–2015)”. *Khazarskii almanakh* 15 (2015): 401–437. (in Russian).
- Arne Ture. *Shvetsiia i Vostok: Arkheologicheskie issledovaniia vzaimootnoshenii Shvetsii i Vostoka v epokhu vikingov*. Moskva, 2023. (in Russian).
- Babenko V. A. “Volchanskoe gorodishche”. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva* 16 (1905a): 363–368. (in Russian).
- Babenko V. A. “Drevne-Saltovskie Pridonetskie okrainy Yuzhnoi Rossii”. *Trudy XII Arkheologicheskogo siezda v Kharkove 1902 g. v 3 t. T. 1*. Red. P. S. Uvarova. Moskva, 1905b. 434–460. (in Russian).
- Babenko V. A. “Pamiatniki khazarskoi kultury na Verkhnem Saltove”. *Trudy XV Arkheologicheskogo siezda v Novgorode 1911 g. T. 1*. Moskva, 1914. 446–464. (in Russian).
- Babenko V. A. *Istoriia pamiatnikov drevnei kultury mestnogo kraia. Volchansk*, 1940. (rukopys). (in Russian).
- Bagalei D. I. “Obiasnitelnyi tekst k arkheologicheskoi karte Kharkovskoi gubernii”. *Trudy XII Arkheologicheskogo siezda v Kharkove 1902 g. v 3 t. T. 1*. Red. P. S. Uvarova. Moskva, 1905. 1–92. (in Russian).
- Berezovets D. T. “Saltivska kultura”. *Arkheologia Ukrainskoi RSR. T. 3*. Kyiv, 1975. 421–435. (in Ukrainian).
- Bubenok O. B. “Etnichna nalezhnist yamnykh pokhovan Verkhnosaltivskoho mohylnyka”. *Arkheologia* 4 (1993): 49–58. (in Ukrainian).
- Bubenok O. B. *Yasy yuzhnorusskikh stepei (Paleoetnograficheskoe issledovanie. Avtoref. dissert. ... kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva, 1995. (in Russian).
- Bubenok O. B. *Khozary v istorii Skhidnoi Evropy*. Kyiv, 2019. (in Ukrainian).

- 144 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2022. Випуск 26
- Володимир КОЛОДА
- Verkhniotsaltivske horodyshche. Odne zhyttia u konteksti velykykh doslidzhen. Pamiati N. V. Chernihovoi.* Kharkiv, 2016. (in Ukrainian).
- Vinnikov A. Z., Pletneva S. A. *Na severnykh rubezhakh Khazarskogo kaganata. Maiatskoe poselenie.* Voronezh, 1998. (in Russian).
- Volodymyr Kuzmich Mikheiev – profesor Kharkivskoho universytetu. *Bibliohrafichnyi pokazhchyk.* Uklad. V. D. Prokopova. Kharkiv, 1997. (in Ukrainian).
- Volodymyr Kuzmich Mikheiev. *Do 70-richchia vid dnia narodzhennia. Bibliohrafichnyi pokazhchyk.* Uklad. V. D. Prokopova, Yu. Yu. Poliakova. Kharkiv, 2007. (in Ukrainian).
- Gorbanenko S. A., Koloda V. V. *Siliske hospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhii.* Kyiv, 2013. (in Ukrainian).
- Gorodtsov V. A. “Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Iziyskom uyezde Kharkovskoi gubernii 1901 g.” *Trudy XII Arkheologicheskogo siezda v Kharkove 1902 g.: v 3 t. T. 1.* Red. P. S. Uvarova. Moskva, 1905. 174–225. (in Russian).
- Evstropov N. T. “Gorodishche i selishcha vozle g. Volchanska”. *Sovetskaia arkheologia* 4 (1958): 204–207. (in Russian).
- Ichenskaia O. V. “Ob odnom iz variantov pogrebnogo obriada saltovtsev po materialam Netailovskogo mogilnika”. *Drevnosti Srednego Podneprov'ia.* Red. I. I. Artemenko. Kiev, 1981. 80–95. (in Russian).
- Ichenska (Parkhomenko) O. V. “Tsytadel Saltivskoho horodyshcha”. *Arkheologia* 34 (1980): 101–109. (in Ukrainian).
- Kadeev V. I. “Ukrainskii arkheolog, kraeved i etnograf V. A. Babenko (k 120-letiiu so dnia rozhdeniia). *Drevnosti* 1996. Glav. red. V. I. Kadeev. Kharkov, 1997. 144–146. (in Russian).
- Kvitkovskiy V. I. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n. e. Avtoref. dysert. ... kandydata istorichnykh nauk.* Kyiv, 2018. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. *Chorna metalurhii Dnipro-Donskoho mezhyrichchia u druhii polovyni I tys. n. e. Avtoref. dysert. ... kandydata istor. nauk.* Kyiv, 1996. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. *Chernaia metallurgii Dnepro-Donskoho mezhdurechia vo vtoroi polovine I tys. n. e.* Kharkov, 1999. (in Russian).
- Koloda V. V. “Saltovskaia arkheologicheskaiia kultura na Kharkovshchine: ocherednoi yubilei (itogi i perspektivy issledovaniy)”. *Saltovo-maiatska arkheologichna kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi prodlemam ta perspektivam saltovoznavstva, za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Piatnadtsiati slobozhanski chytannia”.* Uporiad. H. Ye. Svystun. Kharkiv, 2011. 21–31. (in Russian).
- Koloda V. V. “Vasilii Alekseevich Babenko (biograficheskii ocherk)”. *Babenko V. A. Etnograficheskii ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraia.* Avt.-sost.

- V. V. Koloda, A. F. Paramonov, V. S. Starostin. Kharkov, 2013. 3–18. (in Russian).
- Koloda V. V. “Arkheologicheskaiia laboratoriiia KhNPU im. H. S. Skovorody: istoriia sozdaniia i issledovaniia”. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik* 16 (2016): 28–55. (in Russian).
- Koloda V. V. “Sovremennye khazarovedcheskie issledovaniia na Kharkovshchine: zametki ob itogakh, zadachakh i perspektivakh”. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik* 20 (2017): 79–108. (in Russian).
- Koloda V. V. “Rol naukovykh, navchalnykh ta muzeinykh ustanov u arkheolohichnomu vyvchenni s. Mokhnach ta yoho okruhy”. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina. Seriiia “Istoriia”* 54 (2018): 178–188. (in Ukrainian).
- Koloda V. V., Gorbanenko S. A. *Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone*. Kiev, 2010. (in Russian).
- Koloda V. V., Horbanenko S. A. *Siliske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv, 2018. (in Ukrainian).
- Kryganov A. V. *Vooruzhenie i konskoe snariazhenie kochevnikov yuga Vostochnoi Evropy. Avtoref. dissert. ... kandidata istorich. nauk*. Kyiv, 1988. (in Russian).
- Kryhanov A. V. *Viiskova sprava kochivnykiv Pivnichnoho Prychornomoria kintsia IV – pochatku XIII stolitt*. Sumy, 2012. (in Ukrainian).
- Liapushkin I. I. “Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Dona”. *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii T. 1*. Otv. red. M. I. Artamonov. Moskva-Leningrad, 1958. 85–150. (in Russian).
- Liapushkin I. I. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva, 1961. (in Russian).
- Merpert N. Ya. *Verkhnee Saltovo (saltovskaia kultura). Dissertatsiia ... kandidata istoricheskikh nauk*. Moskva, 1949. (rukopis). (in Russian).
- Mikheev V. K. *Osnovnye remeslennye proizvodstva bolgaro-alanskogo naseleniia Podonia VIII–X vv. Avtoreferat dissertatsii ... kandidata istoricheskikh nauk*. Kharkov, 1968. (in Russian).
- Mikheev V. K. *Podonie v sostavie Khazarskogo kaganata*. Kharkov, 1985. (in Russian).
- Mikheev V. K. *Ekonomika i sotsialnye otnosheniia u naseleniia saltovo-maiatskoi kultury Podoniia–Priazovia (seredina VIII – seredina X vv.)*. Avtoreferat dissertatsii ... doktora istoricheskikh nauk. Kharkov, 1968. (in Russian).
- Mikheev V. K., Shramko B. A. “Vklad uchenykh Kharkovskogo unversiteta v razvitie arkheologii (1805–1990 gg.)”. *Vestnik KhGU. Seriiia “Istoriia”* 24 (1991): 104–130. (in Russian).

- 146 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2022. Випуск 26
- Володимир КОЛОДА
- Parkhomenko O. V. “Poselenie saltovskoi kultury u s. Zhovtnevoe”. *Zemli Yuzhnoi Rusi v IX–XIV vv. (Istoria i arkheologia)*. Otv. red. P. P. Tolochko. Kiev, 1985. 84–95. (in Russian).
- Pletneva S. A. *Otchet o rabote Severo-Donetskogo otriada Tamanskoi ekspeditsii Instituta istorii materialnoi kultury Rossiiskoi akademii nauk letom 1954 g.* Arkhiv Instituta Rossiiskoi akademii nauk. R. 1. № 1025. (in Russian).
- Pokrovskii A. M. “Verkhne-Saltovskii mogilnik”. *Trudy XII Arkheologicheskogo siezda v Kharkove 1902 g. v 3 t. T. 1.* Red. P. S. Uvarova. Moskva, 1905. 465–478. (in Russian).
- Svystun H. Ye. *Fortyfikatsia saltivskykh lisostepovykh horodyshch. Avtoreferat dysertatsii ... kandydata istorychnykh nauk.* Kyiv, 2019. (in Ukrainian).
- Semenov-Zuser S. A. “Rozkopky kolo s. Verkhniogo Saltova 1946 r.” *Arkheolohichni pamiatky URSS* 1 (1949): 112–137. (in Ukrainian).
- Semenov-Zuser S. A. “Doslidzhennia Saltivskoho mohylnya 1946 r.” *Arkheolohichni pamiatky URSS* 3 (1952): 271–284. (in Ukrainian).
- Skyrda V. V. *Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti (1805–1920). Avtoreferat dysertatsii ... kandydata istorychnykh nauk.* Kyiv, 2000. (in Ukrainian).
- Skyrda V. V. “Doslidzhennia pamiatok saltivskoi kultury arkheolohamy Kharkivskoho universytetu”. *Siomi Sumtsovski chytannia.* Kharkiv, 2002. 34–36. (in Ukrainian).
- Skirda V. V. “Saltovskaia kultura v issledovaniakh uchenykh Kharkovskogo universiteta v 40–60-kh godakh XX veka”. *LAUREA. K 80-letiiu professora Vladimira Ivanovicha Kadeeva. Sb. nauch. trudov.* Glav. red. S. I. Posokhov. Kharkov, 2007. 206–212. (in Russian).
- Skyrda V. V. *Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti (1805–1920).* Kharkiv, 2015. (in Ukrainian).
- Skyrda V., Skyrda I. “Arkheolohichni doslidzhennia Yevhena Tryfilieva i Oleksandra Pokrovskoho”. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* 25 (2021): 288–298. (in Ukrainian).
- Skyrda V. V., Shramko I. B. “Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti”. *Visnyk KhNU imeni V. Karazina. Seria “Istoria”* 50 (2015): 8–26. (in Ukrainian).
- Smilenko A. T. “Doslidzhennia posadu horodyshcha Verkhni Saltiv”. *Seredni viky na Ukraini.* Vidp. red. F. P. Shevchenko. Kyiv, 1971. 147–157. (in Ukrainian).
- Spitsyn A. A. “Istoriko-arkheologicheskie izyskaniia. Iskonnye obitateli Dona i Donsa”. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshchenia* 1 (1909): 60–80. (in Russian).

- Teslenko H. I. “Rozkopky Verkhno-Saltivskoho mohylnya 1920 r.” *Naukovi zapysky naukovo-doslidchoi kafedry istorii ukrainskoi kultury* 6 (1927): 353–357. (in Ukrainian).
- Tortika O. O. *Istorychna heohrafiia ta naselennia Velykoi Bolharii (630–660 rr. n. e.): Metodyka doslidzhennia kochovykh suspilstv seredniovichchia. Avtoreferat dysertatsii ... kandydata istorychnykh nauk.* Kharkiv, 1999. (in Ukrainian).
- Tortika A. A. *Severo-Zapadnaia Khazariia v kontekste istorii Vostochnoi Evropy (vtoraia polovina VII – tretia chetvert X vv.).* Kharkov, 2006. (in Russian).
- Tortika O. O. *Alano-bolharske naselennia Pivnichno-Zakhidnoi Khozarii v etnosotsialnomu ta heopolitychnomu prostori pivdnia Skhidnoi Evropy. Avtoreferat dysertatsii ... doktora istorychnykh nauk.* Kharkiv, 2007. (in Ukrainian).
- Chernihova N. V. “Materialy k kharakteristike Verkhnesaltovskogo arkheologicheskogo kompleksa VIII–X vv.” *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia “Istoriia”* 30 (1998): 52–58. (in Russian).
- Chernihova N. V. “Babenko V. O. ta doslidzhennia arkheolohichnoho kompleksu v s. Verkhni Saltiv”. *Arkheologia* 4 (2000): 116–120. (in Ukrainian).
- Shramko B. A. “Novye otkrytiia arkheologov kafedry istoriografii, istochnikovedeniia i arkheologii”. *Materialy i tezis nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 30-letiiu kafedry istoriografii, istochnikovedeniia i arkheologii KhGU (II Astakhovskie chteniia) 1–2 noiabria 1994 g.* Kharkov, 1994. 24–28. (in Russian).
- Shramko B. A., Mikheev V. K., Grubnik-Buinova S. P. *Spravochnik po arkheologii Ukrainy. Kharkovskaia oblast.* Kiev, 1977. (in Russian).
- Koloda V., Gorbanenko S. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria.* Leiden-Boston, 2020.

Стаття: надійшла до редакції 06.05.2024
прийнята до друку 02.09.2024

**KHARKIV AS THE CENTER OF KHAZAR STUDIES IN UKRAINE
(FROM DISCOVERY OF THE ANTIQUITIES OF THE KHAZAR
KHAGANATE TO MODERNITY)**

Volodymyr KOLODA

*Hryhoriy Skovoroda National Pedagogical University of Kharkiv,
Department of history of Ukraine,
29, Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine, 61002,
e-mail: koloda.v@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8614-2039*

Khazar Khaganate is an early feudal state that existed at the end of the 1st millennium AD in the south of the Eastern Europe. It played a significant role in historic-political and ethnocultural events of the Circum-Pontic region, exerting great influence on the development of the neighboring Slavic tribes as well. This state left the antiquities of the Saltiv archaeological culture named after the village Verkhniy Saltiv in Kharkiv region. That is why it is not surprising that this culture has been being studied by Kharkiv archaeologists and historians over a century. This creates a separate center of the Khazar studies in Ukraine.

Discovery of the first catacomb burial ground in Verkhniy Saltiv village on the verge of the 19th-20th centuries and its research on the eve of the 12th Archaeological congress attracted great interest and attention of Kharkiv scientists who were joined by archaeologists from Kyiv and other capital centers. Reports based on research materials about the burial and excavations of the pit burial near the hamlet Zlyvky drew attention of archaeologists and other scientific centers of the country at that time. Later, these works were complemented by the investigations of the first Saltiv settlements in Kharkiv region: Vovchansk and Verkhniy Saltiv. Saltiv antiquities are related to the Khazar Khaganate was the conclusion made exactly on the base of Kharkiv investigations. From the very beginning, studios of Khazar studies in Kharkiv region had a complex nature, and included archaeological, historical, museological, culturological and anthropological components. Nowadays, the research results of the 1920s-1930s remain little-known, but the work did not stop and covered more new sites. However, the search works of M. Sibilov on detection of new Saltiv sites should be evaluated positively.

The postwar years (from mid-1940s till mid-1980s) were characterized by the first complex multiyear expeditions with excavations of separate Saltiv sites and large-scale explorations in Kharkiv region. The researchers of the known at that time capital scientific centers, as well as a great amount of Kharkiv explorers were involved in them. The conducted works provided the huge studying material about antiquities of the Khazar Khaganate that unfortunately was of little interest to venerable scientists of

the old generation, which led these expeditions. All these factors put on the agenda the necessity in the appearance of a researcher who would dedicate the scientific activity to studying Saltiv sites in order to organize the data about regional antiquities of the Khazar Khaganate and to move on to systematic investigations of this issue. V. Mikheev became such a person. His active scientific and pedagogical activity led to the creation of Kharkiv school of Khazar studies at the end of the 20th century; now this school includes up to dozens of historians and archaeologists, which actively work in the mentioned issue. This school quite fairly takes a leading place in national and European archaeological science. Despite the hard times of the latest years (caused by the war), Kharkiv remains the leading active center of Khazar studies in Ukraine and outside the country.

Keywords: Khazar Khaganate, Saltiv archaeological culture, scientific center, archaeological investigations, Kharkiv school of Khazar studies.